

Professionaliteit en neoliberalisme: posities, paradoxen en perspectieven

Ed de Jonge

Bij het thematiseren van de verhouding tussen professionaliteit en neoliberalisme ligt het voor de hand om gebruik te maken van de resultaten van empirisch onderzoek naar de impact van neoliberal beleid op professionele praktijken of op zijn minst van illustratieve anekdotes dienaangaande. Toch moeten we dan eerst weten wat we bedoelen wanneer we het over professionaliteit en over neoliberalisme hebben. Het probleem is namelijk dat deze begrippen ieder voor zich al naar complexe realiteiten en constructen verwijzen waar een onoverzienbare hoeveelheid literatuur over is verschenen. Professionaliteit wordt bijvoorbeeld in sociaalwetenschappelijke literatuur vaak geconceptualiseerd op een wijze waar veel professionals zich niet in zullen herkennen, terwijl denkers en doeners die allerwegen als liberaal worden beschouwd niet zelden ontkennen dat ze liberaal zijn of zelfs dat er zoiets als neoliberalisme bestaat. Daar komt nog bij dat het thematiseren van de samenhang tussen professionaliteit en neoliberalisme allerm minst eenvoudig is, omdat deze verhouding zich uitstrekt over het geheel van mens en maatschappij, waarbij met name historische, economische, politieke en morele perspectieven een belangrijke rol spelen.

Het verzoek om een bijdrage over het thema 'professionaliteit en neoliberalisme' te leveren aan de masterclass van de *Foundation Critical Ethics of Care* op donderdagavond 2 november 2017 was voor mij dan ook een eervolle uitdaging die te intrigerend was om af te wijzen maar tegelijk wellicht ook te complex om er op een enigszins bevredigende wijze aan tegemoet te komen. Deze complexiteit verklaart ook waarom mijn denken sinds de masterclass niet heeft stilgestaan. Dit artikel wijkt dan ook aanzienlijk af van mijn toenmalige presentatie, waarvan de PowerPoint op de website van de *Foundation* geraadpleegd kan worden. Ik denk dat het mij nu beter is gelukt om mijn visie op de complexe samenhang tussen neoliberalisme en professionaliteit in relatie met politiek en zorgethiek te verhelderen. Een onvermijdelijk gevolg daarvan is dat er voor meerdere aspecten van mijn toenmalige betoog geen plaats meer was in dit artikel.

Dit artikel is als volgt opgebouwd.

- Ik open mijn artikel met een beschouwing over de politiek van het neoliberalisme. Ook omdat de aanleiding voor de masterclass het verschijnen van een Nederlandstalige bundel van enkele teksten van Biebricher (2017) was, gebruik ik zijn werkdefinitie als kapstok, maar ik

maak bij de verheldering daarvan tevens gebruik van andere bronnen. Ik zal vooral proberen om de vele paradoxen van het neoliberalisme te verhelderen en dus minder aandacht besteden aan concrete effecten van specifieke beleidsmaatregelen.

- Vervolgens ga ik in op een model van professionaliteit dat ik voor mijn promotieonderzoek heb ontwikkeld (De Jonge, 2015). Een belangrijk motief in deze uitwerking is te verhelderen dat professionaliteit en neoliberalisme twee wezenlijk verschillende logica's representeren: professionele praktijken zijn ideaaltypisch gericht op het realiseren van substantiële humaniteit, terwijl de markt, die in het neoliberalisme centraal staat, primair gericht is op materiële welvaart. Tevens wil ik duidelijk maken dat professionaliteit op het niveau van afzonderlijke professies onvermijdelijk in politieke paradoxen verstrikt raakt.
- Ik besluit mijn betoog met een verkenning van het politieke perspectief dat op basis van de zorgethiek op het niveau van het geheel van alle professies kan worden geopend. De zorgethiek biedt mijns inziens houvast om een professionele verhouding tot het neoliberalisme te ontwikkelen.

Neoliberalisme

Het neoliberalisme lijkt ons te zijn overkomen (Achterhuis, 2010; Sandel, 2012). Het is alomtegenwoordig en tegelijkertijd ongrijpbaar, met alle valkuilen van dien. Het is bijvoorbeeld een gewillige zondebok waar we op gemakzuchtige wijze zo'n beetje alles aan toe kunnen schrijven wat ons niet bevalt in de hedendaagse samenleving. Een kras voorbeeld daarvan maakte ik mee tijdens de sociaal-werkconferentie van de EASSW in Parijs in 2017 waar een keynote speaker de rampzalige brand in de Londense Grenfell Tower op 14 juni 2017 rechtstreeks in verband bracht met liberaal beleid. Tegelijk zien we al te gemakkelijk ons eigen neoliberalisme over het hoofd; denk aan het vermeende afschudden van de ideologische veren door de Nederlandse sociaaldemocratie. Daar komt nog bij

dat Nederland bij uitstek gekenmerkt wordt door pragmatische coalitiepolitiek, waardoor het vaak moeilijk is helder zicht te krijgen op achterliggende uitgangspunten. De hedendaagse participatiesamenleving is in al haar ongemakkelijke dubbelzinnigheid wat dat betreft een helder voorbeeld. Hierin zijn neoliberale elementen zoals eigen kracht op een onontwarbare wijze verstrengeld geraakt met confessionele aspecten zoals zorgzaamheid en sociaaldemocratische invalshoeken zoals solidariteit. Hoe kunnen we dan greep krijgen op het enigszins onwerkelijke en tegelijk maar al te reële fenomeen van het neoliberalisme? Biebricher (2017) stelt een werkdefinitie voor die mijns inziens een goed houvast biedt voor een nadere analyse: *het ten dele revitaliseren en ten dele reviseren van de klassieke liberale agenda als reactie op een waargenomen crisis* (vgl. pp. 30-31). Deze afbakening bevat drie elementen, die ik als vertrekpunt voor mijn analyse zal gebruiken.

[1] *De klassieke liberale agenda*

De verwijzing naar de klassieke liberale agenda is het meest inhoudelijke deel van zijn werkdefinitie, maar Biebricher zegt daar eigenlijk niet zoveel over. Verhelderend hiervoor is mijns inziens vooral de analyse van Foucault (2013) in zijn lezingen aan het Collège de France in 1979. Hierin presenteert hij een historische situering van het ontstaan van het liberalisme, halverwege de achttiende eeuw, als praktijk van besturen, dus als politieke praktijk.

In de loop van de zestiende eeuw ontstaat wat Foucault de staatsraison noemt. In tegenstelling tot de middeleeuwen, bestaat de staat nu louter voor zichzelf en in relatie tot zichzelf, en uitsluitend in meervoud. Besturen is gericht op het bewerkstelligen van een solide en permanente staat. Dienstbaar hieraan is het mercantilisme als de organisatie van productie en handel die gericht is op monetaire accumulatie, bevolkingsgroei en permanente concurrentie met vreemde mogendheden. Het buitenlands beleid is dan ook begrensd,

want gericht op het behouden van een Europees evenwicht door middel van een permanent militair-diplomatiek apparaat. Het binnenlands beleid daarentegen is zo goed als onbegrensd; het is gericht op strenge controle van de eigen bevolking.

Deze constellatie verandert in de loop van de achttiende eeuw door de ontwikkeling van de politieke economie. Deze committeert zich volledig aan de genoemde doelstellingen van de staatsraison, en stelt vervolgens de utilitaristische vraag naar de meest effectieve wijze om deze agenda op succesvolle wijze te realiseren. Op deze wijze gaat zij de staatsraison als het ware van binnenuit begrenzen. De klassieke liberale agenda, zo kunnen we van Foucault leren, is primair het begrenzen van het staatsbestuur ten dienste van de samenleving: *pour gouverner mieux, il faudrait gouverner moins*. Het kan mijns inziens geen kwaad te beseffen dat het liberalisme van oorsprong (tevens) een emancipatiebeweging is, ook om te doorzien wat verloren kan gaan wanneer elke vorm van liberalisme uit de samenleving zou verdwijnen. Hoe dan ook, de markt fungeert bij het oorspronkelijke liberalisme volgens Foucault vooral als proeftuin: *laissez(-nous) faire*.

Door deze ontwikkelingen vindt een omslag plaats in het besturen. Terwijl de markt in de middeleeuwen vooral een door het bestuur gereguleerd rechtsoord was (de juiste prijs), wordt het vrije ruilverkeer (de ware prijs) nu de waarheidsprekende instantie over het bestuur. Het binnenlands bestuur wordt nu dus juist begrensd, op basis van economische calculatie. Terwijl het monetaristische mercantilisme de internationale economische verhoudingen tussen de staten vanwege de begrensde hoeveelheid goud op de wereld als een nulsomspel opvatte dat onvermijdelijk winnaars en verliezers kent en dus politieke inspanningen vergde om het Europese evenwicht te bewaren, wordt het natuurlijke spel van de vrije concurrentie tussen de staten nu opgevat als een win-win situatie. Europa

wordt beschouwd als een regio voor onbegrensde collectieve economische ontwikkeling, en hiervoor moet de gehele wereld als onbegrensde markt gaan dienen. Het spel wordt gespeeld in Europa, maar de inzet is de wereld. De ontwikkeling van het zeerecht als voorwaarde voor internationale handel is daar een voorbeeld van.

Foucault benadrukt overigens dat het liberalisme niet noodzakelijkerwijze samengaat met democratie of rechtsstaat. Het Chili ten tijde van Pinochet maakt dat op pijnlijke wijze duidelijk. Foucault spreekt van een bestuurlijk naturalisme: de inperking van de bestuursmacht vindt plaats vanwege de evidentie van de economische analyse, dus niet uit respect voor de vrijheid van het individu. Desondanks kan van liberalisme worden gesproken, want deze bestuurspraktijk kan slechts functioneren op basis van vrijheden, bijvoorbeeld met betrekking tot de markt, de verkoper, de koper, het eigendomsrecht, de meningsuiting. De liberale bestuurspraktijk consumeert vrijheid, en is dus genoodzaakt die vrijheid te produceren en te organiseren, maar volgens Foucault tegelijkertijd ook te vernietigen. Terwijl de soeverein nog heerste over de dingen en de mensen, staat in de nieuwe staatsraison het gecompliceerde geheel van belangen centraal, bijvoorbeeld ook in het strafrechtstelsel. Door deze focus op belangen wordt van alle kanten de angst voor gevaar aangewakkerd, als voorwaarde voor het liberalisme. Hierdoor ontstaat een spel van vrijheid en veiligheid dat van binnenuit de machtseconomie van het liberalisme stimuleert. Tegenover allerlei vormen van vrijheden staan disciplinaire technieken, dat zijn procedures voor controle, dwang en pressie.

[2] *Revitaliseren dan wel reviseren*

De meest welwillende interpretatie van de klassieke liberale agenda is dus het begrenzen van het staatsbestuur omwille van de samenleving, met bijzondere aandacht voor de vrije markt. Biebricher poneert in zijn werkdefinitie dat het neoliberalisme de libe-

rale agenda ofwel overneemt ofwel aanpast. Deze observatie versterkt mijn vermoeden dat het neoliberalisme een voortzetting van de politiek van het liberalisme is, desnoods met andere middelen, dus eventueel ook onliberale. Deze wendbaarheid verklaart deels de ongrijpbaarheid van deze politieke stroming. We komen dan ook een heel eind in het begripen van het neoliberalisme op basis van het principe van het begrenzen van de staatsmacht. De politieke standpunten ten aanzien van waar die grenzen precies getrokken zouden moeten worden, zijn immers afhankelijk van de altijd complexe omstandigheden en de altijd beperkte inzichten. De neoliberale bestuurskunde zit altijd met de handen in het haar: moet de beoogde onzichtbare hand nu reeds daadwerkelijk de vrije hand krijgen van de klassieke nachtwakerstaat of moet zij vooralsnog juist een handje worden geholpen door wat wellicht zou kunnen worden aangeduid als de neoliberale marionettenspeler-staat? Het *roll back*- en het *roll out*-neoliberalisme zijn dan ook onvermijdelijk de eb en de vloed van deze bestuurskunde. Evenzo zal het neoliberalisme altijd zijn weg moeten zoeken tussen enerzijds sociale interventies in het economische domein (maatschappijpolitiek), dat wil zeggen overheidsbemoeienis met de markt, met het *Ordoliberalismus* van de *Freiburger Schule* als inspiratiebron, en anderzijds economische interventies in het sociale domein (menselijk kapitaal), oftewel markt-introductie in de samenleving, in navolging van het *anarcho-liberalism* van de *libertarians* van de *Chicago School*. Toch biedt het principe van het begrenzen van de staatsmacht niet voldoende houvast om de diversiteit aan verschijningsvormen van het neoliberalisme volledig te kunnen verklaren.

Op de heterogeniteit van het neoliberalisme past Biebricher niet alleen Wittgensteins concept van de familiegelekenissen toe; hij

spreekt ook van een grootste gemene deler, overigens zonder die te omschrijven. Ik denk dat we deze gemeenschappelijke kern van het neoliberalisme samen kunnen vatten als marktfundamentalisme, dat wil zeggen als een politieke rationaliteit die zich richt op veralgemenisering van de markt (vgl. Biebricher, 2017, pp. 54, 57). Mijn these is dat in het neoliberalisme de vrije markt niet langer een proeftuin is voor het begrenzen van de staatsmacht maar steeds meer een doel op zich wordt, desnoods dus ook ten koste van deze liberale begrenzing. Het duidelijkst blijkt dat wellicht uit de moeizame verhouding van het neoliberalisme tot de democratie, een gecompliceerde relatie die Biebricher op verhelderende wijze in kaart brengt. Vanuit het referentiekader dat Foucault ons aanreikt, kunnen we niet anders dan concluderen dat het hier niet langer gaat om het begrenzen van de staatsmacht met het oog op de samenleving maar om het begrenzen van de samenleving met het oog op de vrije markt. Waar het neoliberalisme immers uiteindelijk op uit is, is te voorkomen dat de markt als ordeningsmechanisme door wat dan ook wordt verstoord, dus ook door burgers en hun democratische besluitvorming, en dat is in de kern een antidemocratische positie, ongeacht het feitelijk ingenomen standpunt ten aanzien van politieke processen. Binnen het neoliberale referentiekader worden burgers in die zin met betrekking tot hun verhouding tot de markt gereduceerd tot consumenten, en daarmee ook tot arbeidskrachten, dat wil zeggen tot autonome individuen die voldoende dienen te hebben aan negatieve vrijheid om economisch (en impliciet ook existentieel en ecologisch) het hoofd boven water te houden.

[3] *De waargenomen crises*

Biebricher geeft een beknopt overzicht van crises in het liberalisme: fascisten, bolsjewieken, keynesianisme, verzorgingsstaat. Door

deze opsomming wordt gesuggereerd dat de oorzaken voor de crises gezocht moeten worden in concurrerende politieke stromingen en alternatieve economische modellen, dus buiten het neoliberalisme als zodanig. Foucault daarentegen benadrukt dat het liberalisme uit zichzelf crises voortbrengt. De voorbeelden die hij geeft wijzen op liberale uitgangspunten die in concrete bestuurspraktijken onverenigbaar blijken te zijn. Wetgeving die bepaalde vrijheden moet garanderen, kan bijvoorbeeld op de markt als een overmaat aan druk en dwang worden ervaren.

Ik stel voor om aan deze perspectieven een blik op de markt toe te voegen, ter verklaring van waargenomen crises. Neoliberale markt-fundamentalisten zullen bij elke waargenomen crisis immers onmiddellijk de conclusie trekken dat het marktmodel vooralsnog onvoldoende gerealiseerd is, terwijl uiteenlopende denkers en wetenschappers vanuit verschillende perspectieven juist fundamentele kanttekeningen plaatsen bij dit model. Een summier overzicht:

- De vrije markt heeft niet altijd bestaan (reëel). Pas vanaf de middeleeuwen vindt een overgang plaats naar de markteconomie. Daarvoor bestond de subsistentie-economie, dat wil zeggen zelfvoorzienende gemeenschappen gebaseerd op wederkerigheid en herverdeling. Markten bestonden toen wel al maar waren losse fenomenen die ook onderling niet geïntegreerd waren en slechts in beperkte mate een aanvulling vormden op de economische basis (Achterhuis, 2010 op basis van Heilbroner en Polanyi).
- De vrije markt zal niet altijd bestaan (reëel). Historisch onderzoek suggereert dat markteconomieën worden gekenmerkt door een interne dynamiek van toenemende ongelijkheid en machtsconcentratie waardoor ze onvermijdelijk ten onder gaan (Van Bavel, 2018).
- De vrije markt zou in veel opzichten ook niet moeten bestaan (moreel). We hebben niet een markteconomie maar zijn een

marktsamenleving. De markt koloniseert namelijk elke uithoek van ons leven en samenleven. De onderliggende economische logica tast de sociale cohesie van gemeenschappen en de intrinsieke waarde van gewaardeerde goederen en diensten aan (Sandel, 2012).

- De vrije markt bestaat strikt genomen ook niet (conceptueel). De neoliberale versie van de vrije markt bezit alle kenmerken van een utopie. Beoogd wordt immers een totale verandering van de samenleving die een radicale breuk met het verleden vormt waarbij de beoogde stralende toekomst de ellende in het heden moet bagatelliseren (Achterhuis, 2010).
- De vrije markt kan ook niet bestaan (conceptueel). De markt is in wezen een ideaaltypische constructie, een verabsoluteerd model om de complexe werkelijkheid te begrijpen, dat als zodanig nooit gerealiseerd kan worden. Burgers zijn in hun rol als consumenten bijvoorbeeld eigenlijk nooit volledig vrij en volledig geïnformeerd (Freidson, 2001 op basis van Weber).

De markt verschijnt in deze analyses als een artificieel en fragiel systeem. Met name de ordoliberalisten lijken zich hiervan bewust te zijn en zoeken hun heil in een autonome en competente staat, die daarmee technocratische, autoritaire en antidemocratische trekken krijgt. De vraag die dat bij mij als economische leek oproept, is of neoliberalen daadwerkelijk primair de markt tegen vermeende externe invloeden beschermen. Zijn zij wellicht niet vooral bezig de markt tegen zichzelf te beschermen, dat wil zeggen het drogbeeld van de ideale markt te beschermen tegen de groeiende problemen van de reële markt? *Never waste a good crisis*, wil het gezegde, maar misschien is dat juist kenmerkend voor het neoliberalisme: het verprutsen van de kansen op transformatie die crises bieden. De vrije markt is in meerdere opzichten toch ook een economische en ecologische, een existentiële en ethische ramp.

De markt berust op de cartesische antropologie van de mens als heer en meester van de natuur, en door deze levenshouding raken natuurlijke bronnen uitgeput, wordt de ecologische diversiteit aangetast en het natuurlijk milieu vervuild. Zelfs binnen het denkkader van het marktfundamentalisme moeten we constateren dat we niet in staat zijn om arbeidskrachten te produceren die vanaf dag één autonoom op de markt kunnen acteren. Binnen de zorgethiek kan dat op een humane wijze worden verwoord door vast te stellen dat mensen een groot deel van hun leven afhankelijk zijn van zorg, zeker in het begin. Een zorgbehoefte die in economisch opzicht de individuele koopkracht (oftewel het bezit plus de arbeidsproductiviteit) overstijgt, is een realiteit die niet past binnen het marktfundamentalisme, en dat is de essentie van haar onmenselijkheid.

Paradoxen

Als de voorgaande analyse juist is, dan kan het ethos van het neoliberalisme beknopt worden omschreven als: *concurreren met elkaar, met het oog op eigenbelang en algemene welvaart*. In dit ethos ligt een paradoxale verhouding tot markt, samenleving en politiek besloten.

- De markt. Het neoliberalisme balanceert voortdurend tussen een onverwoestbaar geloof in de natuurlijke kracht van de vrije markt als bron van welvaart en de confrontatie met zijn feitelijke kunstmatigheid en kwetsbaarheid.
- De samenleving. De samenleving fungeert enerzijds als de begrenzing van het staatsbestuur maar is anderzijds tegelijkertijd altijd doelwit van bestuurlijke interventies.
- De politiek. Het klassieke liberalisme heeft volgens Foucault geleid tot het ontstaan van het politieke leven, het publieke debat, de discussie over wat wel en wat niet behoort te worden gedaan, terwijl zijn opmars sinds het verdwijnen van het reëel bestaande communisme volgens Mouffe (2008) heeft geresulteerd in een situatie waarin werkelijke politieke strijd

en reële politieke alternatieven lijken te zijn verdwenen. We vernauwen volgens haar onze kijk op politiek tot individuele belangentegenstellingen waarbij op een rationele manier naar consensus dient te worden gestreefd, terwijl in menselijk samenleven ook collectieve identificaties een rol spelen en conflicten constitutief zijn voor democratie.

Mijn these is dat het neoliberalisme het paradoxale verschijnsel van de politiek van de depolitisering is, en misschien verklaart dat wel haar succes, haar alomtegenwoordigheid en ongrijpbaarheid. Aan deze succesvolle machtsstrategie ligt een paradoxale heilsboodschap ten grondslag: binnen een ontoverde werkelijkheid wordt aan de vrije markt een intrinsiek teleologisch karakter toegeëcht als garantie voor toekomstige welvaart.

Professionaliteit

Mijn visie op professionaliteit heb ik uitgewerkt in mijn dissertatie in de vorm van een ideaaltypisch model (De Jonge, 2015). In zal daar in deze paragraaf op beknopte wijze gebruik van maken zonder er telkens expliciet naar te verwijzen, maar ik zal er ook belangrijke aanvullingen op geven. Op basis van dit model zal ik de belangrijkste spanningen tussen professionaliteit en markt als twee verschillende modellen voor de organisatie van arbeid thematiseren. Tevens zal ik duidelijk maken dat professionaliteit op het niveau van afzonderlijke professies tot politieke paradoxen leidt.

Een ideaaltypisch model van professionaliteit

Tegenwoordig is de betekenis en de samenhang van de begrippen 'professionaliteit' en 'professionalisering', 'professionals' en 'professies' niet meer zo helder. We spreken van professionaliteit en professionalisering van beroepsbeoefenaren die geen professionals zijn, en we spreken van professionals ook al zijn ze geen lid van een professie. In dit artikel wijk ik hiervan af: een professional is altijd een lid van een professie, en professionaliteit en professionalisering hebben enkel

betrekking op de kwaliteiten respectievelijk het ontwikkelingsproces van professionals en professies. Ik kies dus welbewust voor een consistente betekenisamenhang tussen deze begrippen.

Ook met betrekking tot professionaliteit zijn de afgelopen eeuw zeer uiteenlopende benaderingen en conceptualiseringën ontwikkeld. Grofweg kunnen drie verschillende perspectieven worden onderscheiden. De nadruk kan worden gelegd op macht, op expertise of op waarde. Vanuit het machtspectief zijn professies en professionals uiteindelijk uit op macht, bijvoorbeeld door monopolies af te dwingen en hun autonomie te vergroten. In het expertiseperspectief staat de onderscheidende en doorslaggevende deskundigheid van professies en professionals centraal. Het waardenperspectief veronderstelt dat professies en professionals zich onderscheiden van andere beroepen en beroepsbeoefenaren door hun focus op specifieke waarden, zoals gezondheid of rechtvaardigheid. Op basis van mijn overtuiging dat professies een positieve potentie voor de samenleving en het samen leven bezitten, kies ik welbewust voor een waardenperspectief, waar ik de andere perspectieven aan ondergeschikt maak.

Deze keuze heb ik uitgewerkt in een ideaaltypisch model van professionaliteit. Het model is niet een naïeve beschrijving van wat professies zijn maar een optimistische en tegelijk realistische kijk op wat zij kunnen betekenen. De kern van dat model is de professionele missie: *het realiseren van een specifieke humanitaire waarde onder complexe omstandigheden binnen een afgebakend levensgebied in direct contact met cliënten*. Dit is de basis voor de professionele verantwoordelijkheid. Om deze professionele missie en de bijbehorende verantwoordelijkheid waar te kunnen maken, is niet alleen professionele ruimte voor het inzetten van professionele expertise van belang, maar ook verankering in een beroepsgroep, in samenwerkingsverbanden en in de samenleving. Professionele expertise omvat alle

kennis die bij kan dragen aan het realiseren van de kernwaarde, en professionele macht is volledig dienstbaar en dus afgemeten aan dit realiseren. Professionaliteit kan kort worden samengevat als functionele pragmatische humaniteit: humanitair in haar doelen (richten: waarde), pragmatisch in de realisering ervan (verrichten: expertise), en functioneel ten aanzien van sociaal-maatschappelijke verhoudingen (inrichten: macht).

Bij de ontwikkeling van dit model heb ik mij vooral laten inspireren door de drie klassieke professies. De medische professie richt zich op lichamelijke gezondheid, de juridische op sociale rechtvaardigheid, en de geestelijke op spirituele verlossing. Complexiteit heb ik opgenomen in de omschrijving omdat voor het oplossen van eenvoudige en overzichtelijke vraagstukken niet een professional vereist is, bijvoorbeeld het plakken van een pleister op een schaafwond (gezondheid) of het verdelen van snoepjes onder een groep kinderen (rechtvaardigheid). Zo'n ideaaltypische bepaling is volgens Weber niet een beschrijving van de werkelijkheid, maar juist een ijkpunt of maatstaf voor het bepalen van de mate van professionaliteit van reëel bestaande beroepen.

Het ideaaltypisch model van professionaliteit is mijns inziens van cruciaal belang voor het begrijpen en behouden van de positieve potentie van professionaliteit voor de samenleving. Alleen het ideaaltypisch model kan namelijk duidelijk te maken dat professionele beroepen – op zijn minst in potentie – beschikken over een intrinsieke beroepsmoraal, dat wil zeggen een beroepsmoraal die niet bij wijze van spreken van buitenaf aan het beroep en de beroepsgroep wordt opgelegd maar wezenlijk verbonden is met de eigen aard van het beroep als zodanig. De humanitaire kernwaarde die in een professioneel beroep centraal staat, verleent het beroep zijn identiteit, dat wil zeggen het kristallisatiepunt waaromheen de onderscheidende expertise zich kan ontwikkelen. De uiteenlopende humanitaire waarden vormen de basis

voor het onderscheiden van verschillende professionele beroepen met ieder hun eigen expertise. Daarmee is deze identiteit wezenlijk een morele identiteit. Deze focus op de positieve potentie van professies is niet een naïeve standpuntbepaling; ze bevat ook een kritische potentie. Een plastisch chirurg die zich bezighoudt met borstvergrotingen en penisverleningen creëert gezondheidsrisico's zonder medische noodzaak en handelt daarmee onprofessioneel in de ethische betekenis van het woord.

De organisatie van arbeid: professionaliteit en markt

Tijdens de masterclass heb ik een raamwerk bestaande uit vijf verschillende posities gepresenteerd. Dit kader is samengesteld uit enerzijds drie verschillende modellen voor de organisatie van arbeid (Freidson, 2001), waaronder markt en professionaliteit, en anderzijds het onderscheid tussen het publieke domein en de leefwereld (De Savornin Lohman & Raaff, 2001 in navolging van Habermas). Ik heb laten zien dat deze vijf posities ieder hun eigen logica bezitten en dat deze logica's ook herkenbaar zijn in de traditionele politieke constellatie van Nederland. Op deze wijze kon ik bijvoorbeeld verhelderen dat de markt niet het enige model voor de organisatie van arbeid is, dat professionaliteit niet alleen met het neoliberalisme op gespannen voet staat maar ook met andere politieke stromingen, en dat het neoliberalisme de politieke tegenhanger van het reëel bestaande communisme is, wat de vele opvallende parallellen tussen beide stromingen (zie bijvoorbeeld ook Biebricher, 2017 en Achterhuis, 2010) des te intrigerender maakt. In dit artikel ontbreekt de ruimte om hierop in te gaan. Ik beperk mij tot een korte schets van de belangrijkste verschillen tussen twee modellen voor de organisatie van arbeid, enerzijds het marktmodel dat ook in het neoliberalisme een belangrijke rol speelt en anderzijds het professionaliteitsmodel zoals ik dat in het voorgaande kort heb geschetst. De inzet van deze vergelijking is te verhelderen dat professionaliteit als model

voor de organisatie van arbeid wezenlijk verschilt van het marktmodel.

Het marktmodel en het professionaliteitsmodel verschillen om te beginnen van elkaar in waardenoriëntatie. We moeten niet vergeten dat ook aan de markt een waarde ten grondslag ligt, want het is een geweldig mechanisme voor het bevorderen van materiële welvaart, dus een economische waarde waarvan iedereen dagelijks profiteert, zij het niet in gelijke mate. Maar we hechten aan meer waarde dan enkel materiële welvaart, die immers ook leeg en zinloos kan zijn, zoals we allen uit eigen ervaring weten. Wij zijn tevens en misschien wel bovenal geïnteresseerd in ons eigen welbevinden en in het algemeen welzijn, en dan in substantiële zin: niet het schrikbeeld van een heerlijke nieuwe wereld die draait om een kunstmatig opgewekt welbehagen, maar een wereld waarin mensen in gezamenlijkheid ten volle kunnen floreren. Professionals leveren ideaaltypisch een bijdrage aan het realiseren van dit ideaal, ook al is dat vaak op bescheiden schaal. Zij zetten zich in voor het bevorderen van bijvoorbeeld gezondheid of rechtvaardigheid. In het verlengde van deze verschillen in waardenoriëntatie kennen de beide modellen ook verschillende handelingscriteria. Op de markt staat productiviteit (*output*) centraal, want dit is een goede garantie voor winstmaximalisatie, en bovendien bepalend voor de welvaart. Productiviteit is een economisch motief dat wezensvreemd is aan de professionele logica, omdat hier 'zoveel mogelijk' immers vooral als een perverse prikkel werkt. Binnen deze logica gaat het om de effectiviteit en de kwaliteit van het handelen (*outcome*), de centrale criteria voor professionele zorgvuldigheid.

Ook de legitimatiestrategieën verschillen in de beide modellen. Binnen de professionele logica draait het om de beste argumenten. Dat is vooral een dialogisch proces met alle betrokkenen waarin iedereen goed gehoord moet worden en uiteenlopende vormen van kennis (zoals theoretische en praktische, formele en

ervaringskennis) erkend worden, ook als mogelijke basis voor eventuele samenwerking. Op basis van argumenten kan overigens ook gekozen worden voor professionele monopolies. Denk bijvoorbeeld aan medisch voorbehouden handelingen. Binnen de professionele logica is dat een politieke bekrachtiging van publiek vertrouwen, vooral ook om te voorkomen dat kwetsbare patiënten worden overgeleverd aan charlatans. Dit is een voorbeeld van een functionele professionele verhouding tot machtsvraagstukken. De belangrijkste legitimatie op de markt is eerlijke concurrentie. Vrije ruilverhoudingen vormen de legitimatiebasis voor handelen op de markt. Binnen de marktlogica is een professioneel monopolie dan ook een vorm van machtsconcentratie die een bedreiging vormt voor vrije concurrentie en daarmee voor de welvaart. Vanuit het perspectief van de professionele logica daarentegen berust de markt voor een belangrijk deel op schijn-vrijheid, want hiermee wordt de keuzedwang en ook het keuzeonvermogen miskend van met name sociaal kwetsbare mensen die vanuit humanitair oogpunt meer gebaat zijn bij enige bescherming (vgl. Freidson, 2001). Maar deze professionele kanttekeningen bij de vrijheid van de markt impliceren ook dat professionals op grond van hun professionele verantwoordelijkheid altijd laveren in het spanningsveld tussen het paternalisme van ten onrechte ingrijpen en de nalatigheid van het ten onrechte niet ingrijpen (Van der Laan, 1990).

Drie niveaus van professionaliteit: de grenzen van professies

Wat ik hier (expliciet dan in mijn dissertatie) wil uitwerken, is dat drie (aggregatie) niveaus van professionaliteit kunnen worden onderscheiden: het niveau van de individuele professional, het niveau van de afzonderlijke professies, en het niveau van het geheel van alle professies. Ideaaltypisch staat een individuele professional in dienst van een afzonder-

lijke professie. De primaire verantwoordelijkheid van een professional is het realiseren van de missie van de professie. Elke professie is gericht op het realiseren van een specifieke humanitaire waarde. Het geheel van alle professies zou dus ideaaltypisch gekarakteriseerd kunnen worden als het project van de realisering van humanitaire kernwaarden oftewel als: *het project van de humanisering van de wereld door middel van arbeid*. De drie klassieke professies vertegenwoordigen in die zin een – op zijn minst rudimentair – ideaal van substantieel welzijn. Het ontstaan van nieuwe professies kan dan worden geïnterpreteerd als een verdere ontwikkeling van dat ideaal. Kunne-man (2013) benadrukt dat het vergroten van de waardenruimte in de hedendaagse cultuur noodzakelijk is voor een goede omgang met mondiale vraagstukken op existentieel, economisch en ecologisch vlak. Een dergelijk transformatie van ons waardenkader vraagt wellicht om een verandering van het landschap van professionele beroepen.

De kern van mijn betoog is dat dit derde niveau van professionaliteit van cruciaal belang is om een adequate professionele positie ten aanzien van politiek in het algemeen en het neoliberalisme in het bijzonder te ontwikkelen en dat de zorgethiek daarbij een belangrijke rol kan spelen. Om dit duidelijk te maken zal ik eerst de inherente beperkingen van het tweede niveau, het niveau van de afzonderlijke professies proberen te verhelderen. Deze beperkingen hebben zowel een praktische als een politieke dimensie. Ondanks de eerder beschreven spanningen tussen de logica's van markt en professionaliteit is het voor afzonderlijke professies en voor individuele professionals nog niet zo eenvoudig om op professionele wijze een politiek standpunt in te nemen.

De praktijken van afzonderlijke professies laten zich niet zonder meer afbakenen tot

Het geheel van alle
 professies zou ideaaltypisch
 gekarakteriseerd kunnen
 worden als het project van
 de humanisering van
 de wereld door middel
 van arbeid

één specifieke humanitaire waarde. De complexe problematiek van professionele praktijken overschrijdt de categoriserende indeling van waarde-gebonden expertise. De grenzen maar ook het succes van medisch handelen confronteert professionals bijvoorbeeld met het belang van de kwaliteit van leven die niet kan worden afgebakend tot gezondheid. En het professionele streven naar rechtvaardigheid kan in stabiele samenlevingen leiden tot uitwassen zoals juridisering en in conflictgebieden een bedreiging vormen voor de kans op vrede. De professionele werkelijkheid bezit in die zin altijd een overschot aan waarde en een tekort aan expertise. Professionele specialisatie is altijd zowel noodzakelijk als onmogelijk. Noodzakelijk als beperking tot een specifieke humanitaire waarde binnen een afgebakend levensdomein als houvast voor het afbakenen van het werkterrein van de professie, voor het ontwikkelen van professionele expertise en voor het realiseren van de professionele missie. Onmogelijk vanwege de complexe verwevenheid van vele waarden en meerdere levensdomeinen bij humanitaire problematiek en daarmee ook binnen het professionele handelen in de beroepspraktijk.

Afzonderlijke professies bieden daarnaast geen houvast voor een politieke standpuntbepaling. Geen enkele politieke standpuntbepaling kan worden gebaseerd op de missie van een professie, ook niet vermeende politieke neutraliteit. Professionals kunnen wel constateren hoe politieke keuzes in concreto verkeerd uitpakken voor burgers, maar hun professionele expertise reikt niet zo ver dat zij alternatieven op politiek vlak kunnen formuleren. Als burgers kunnen zij wel politieke meningen koesteren en standpunten innemen, maar zij kunnen deze niet adequaat onderbouwen door middel van een professionele visie die berust op hun expertise. Vanuit politiek perspectief is niet kiezen echter onmogelijk (want ook een keuze) en elke keuze (dus ook niet kiezen) discutabel. In politiek opzicht worstelen professies en professionals dan ook altijd met een geloofwaardigheids-

probleem, zowel bij vermeende neutraliteit als bij arbitraire partijdigheid. In oorlogstijd geldt dat niet alleen voor de arts die het beschadigde kanonnenvoer oplapt opdat het zo snel mogelijk weer richting het front kan worden gedirigeerd maar ook voor de arts die zich verre houdt van elke bemoeienis met de humanitaire nood op het slagveld. In vredes-tijd geldt dat niet alleen voor de arts die medisch dweilt terwijl de economische, sociale, maatschappelijke en culturele kranen van probleemorzaken wagenwijd open staan maar ook voor de arts die als loodgieterende wereldverbeteraar diezelfde kranen probeert dicht te draaien. Professions zijn afhankelijk van publiek vertrouwen, politiek draagvlak en juridische bescherming, en dat verdraagt zich noch met een uitgesproken politiek engagement noch met volledige maatschappelijke afzijdigheid.

Individuele professionals en afzonderlijke professies zijn niet bij machte een omvattend politiek alternatief voor het neoliberalisme te ontwikkelen. Evenmin zijn ze op praktisch niveau bij machte een adequate verhouding tot het reëel bestaande liberalisme te ontwikkelen. Enerzijds is er namelijk op veel inhoudelijke punten sprake van frictie, zoals we hebben gezien, maar anderzijds is kenmerkend voor professionaliteit de gerichtheid op constructieve samenwerking binnen bestaande kaders en verhoudingen. Professionals kunnen simpelweg niet op hun handen gaan zitten en wachten totdat het neoliberalisme is vervangen door een beter politiek regime; dat zou haaks staan op het professionele ethos. In die zin maken professionals op basis van hun pragmatische humaniteit de facto altijd al onderdeel uit van een neoliberale orde waarbinnen zij hun werk verrichten.

Daar komt nog bij dat de professionele logica geen concreet houvast biedt voor praktisch-politieke vraagstukken zoals kostenbeheersing. Dat is toch wel een reëel probleem van de westerse verzorgingsstaat binnen de mondiale economische verhoudingen dat zich

niet laat reduceren tot een eenvoudig herverdelingsvraagstuk en dat mijns inziens een belangrijke legitimatiebron voor het neoliberalisme vormt, vooral ook omdat andere politieke stromingen daar geen wezenlijk antwoord op hebben en feitelijk op neoliberale benaderingen terugvallen. Zoals we hebben gezien, zijn effectiviteit en kwaliteit de centrale handelingscriteria voor professionaliteit. Het neoliberalisme richt zich in sterke mate op efficiëntie, en dat is een handelingswaarde die niet centraal staat in de professionele logica, en wel omdat meer geld en tijd altijd zodanig kunnen worden ingezet dat de effectiviteit en de kwaliteit van het professionele handelen toenemen. In die zin zijn professionals wel gemotiveerd om de beschikbare middelen optimaal in te zetten maar niet om te streven naar de reductie van deze middelen, want dat staat haaks op professionele motieven. Het onvermijdelijke gevolg daarvan is wel dat de professionele logica in politiek opzicht tamelijk zwak staat ten opzichte van de neoliberale bezuinigingsdrift. Zij heeft daar simpelweg geen antwoord op.

Perspectieven

In het voorgaande heb ik proberen aannemelijk te maken dat professionaliteit enerzijds een positieve potentie voor de samenleving en het samen leven bezit maar anderzijds op het niveau van individuele professionals en afzonderlijke professies gekenmerkt wordt door politieke onmacht. Nu wil ik proberen te verhelderen dat de zorgethiek van Tronto (1993), die ook voor individuele professionals en afzonderlijke professies van belang is, op zijn minst een waardevol perspectief aanreikt op het derde niveau, dat wil zeggen voor het geheel van alle professies. Binnen het kader van dit artikel kan ik enkel op het fundament hiervan ingaan; voor een nadere uitwerking ontbreekt de ruimte. Dit fundament kan mijns inziens worden gevonden in Tronto's omschrijving van zorg: *caring [...] includes everything that we do to maintain, continue, and repair our 'world' so that we can live in it as well as possible* (p. 103). In deze uitspraak wordt

zorg via het onderhouden, voortzetten en herstellen van onze wereld verbonden met zo goed mogelijk (samen)leven. Het einddoel en de kernwaarde van zorg is volgens deze omschrijving het goede (samen)leven, terwijl de verbindende schakel en de centrale voorwaarde hierbij (het streven naar) een duurzaam leefbare wereld is.

Alleen al deze omschrijving toont de relevantie van de zorgethiek voor niet alleen existentiële, sociale en maatschappelijke vraagstukken maar ook voor ecologische en economische. Van Tongeren (2003) onderzoekt bijvoorbeeld binnen het kader van de deugdedthiek of matigheid van betekenis kan zijn voor de actuele milieuproblematiek. Ik denk dat een innerlijke maat misschien wel milieuproblematiek zou kunnen voorkómen maar beslist onvoldoende is om de ecologische catastrofe te verhelpen waar wij op af dreigen te koersen. Opmerkelijk genoeg ligt de oplossing voor dit vraagstuk besloten in de titel van deze reflectie: de deugd van de matigheid en de zorg voor het milieu. Het is niet de matigheid maar de zorg die mijns inziens de meest gepaste houding is ten aanzien van de hedendaagse milieuproblematiek. De ecologische toestand van natuur en milieu baart ons niet alleen zorgen (zorg om, *concern*) maar vraagt ook om onze zorg (zorg voor, *care*). Meer dan ooit zullen wij ons dienen in te spannen om onze wereld te onderhouden, te herstellen, voort te zetten.

Professionele positionering

De zorgethiek is verhelderend voor inzicht in de professionele eindverantwoordelijkheid die in het voorgaande reeds beknopt aan de orde is geweest. Om de gedachten te bepalen kunnen we eerst heel in het algemeen twee extreme individuele posities ten aanzien van verantwoordelijkheid als zodanig onderscheiden: enerzijds dat ik werkelijk voor niets verantwoordelijk ben, zelfs niet voor wat ik willens en wetens doe, en anderzijds dat ik letterlijk voor alles verantwoordelijk ben, zelfs voor datgene wat anderen mij aandoen (De

Jonge, 1995). Beide extreme posities passen niet goed binnen de professionele logica. Wat is dan het juiste midden voor professionals? Met de ontstaansgeschiedenis van de zorgethiek in ons achterhoofd kunnen we twee op zich legitieme tussenposities onderscheiden. Op basis van een moraal die autonomie en respect centraal stelt, kunnen we verantwoordelijkheid afbakenen tot datgene wat ik willens en wetens doe plus de consequenties daarvan voor zover ik die redelijkerwijze kan voorzien. Deze invulling van verantwoordelijkheid is echter te smal om te corresponderen met de professionele missie die in het voorgaande is verwoord. Professionals nemen immers de verantwoordelijkheid op zich om de realisering van humanitaire waarden onder complexe omstandigheden na te streven. Dat betekent dat zij zich verbinden aan uitdagingen die zij niet zelf hebben veroorzaakt en doorgaans ook niet volledig kunnen overzien. Zij handelen juist op basis van een moraal die verbondenheid en zorg centraal stelt. De zorgethiek biedt met de definitie van Tronto een overkoepelende en verbindende visie op professionele verantwoordelijkheid die de grenzen van afzonderlijke professies overstijgt en daarmee tegelijkertijd een politiek perspectief opent: *samen werken aan een duurzaam leefbare wereld, met het oog op goed samenleven*. De zorgethiek van Tronto biedt op deze wijze een nadere invulling van de missie van het geheel van alle professies, die ik in het voorgaande heb omschreven als het project van de humanisering van de wereld door middel van arbeid.

Met deze zorg-ethische uitbreiding van het ideaaltypisch model uit mijn proefschrift pleit ik bij wijze van spreken voor een dubbele moraal van normatieve professionals als T-shaped ethische actoren. Enerzijds is een intra-professionele logica nodig die het realiseren van een specifieke humanitaire waarde onder complexe omstandigheden binnen een afgebakend leefgebied in direct contact met mensen als haar voornaamste verantwoordelijkheid beschouwt. Deze logica legt de basis

voor de onderscheidende ethische identiteit van elke professie afzonderlijk door middel van een professie-gebonden waardenkern en bovendien door de humanitaire focus op substantieel welzijn voor de onderscheidende identiteit van professies als zodanig ten opzichte van markt en bureaucratie als alternatieve organisatievormen voor arbeid. Anderzijds is een interprofessionele logica nodig die een gemeenschappelijk inhoudelijk fundament voor alle professies creëert en daarmee tevens de ethische basis voor samenwerking over de grenzen van de afzonderlijke professies heen en de politieke basis voor een solide standpuntbelang in maatschappelijke kwesties. Binnen deze logica is de voornaamste verantwoordelijkheid het interprofessioneel samen werken aan het tot stand brengen van een duurzaam leefbare wereld in dienst van de kwaliteit van samenleven. Deze interprofessionele logica kan verder worden uitgewerkt op basis van de zorgethiek, maar bijvoorbeeld ook de presentiebenadering en het gedachtengoed van normatieve professionalisering bieden houvast hiervoor. Ik vermoed dat hier ook de aantrekkingskracht van deze benaderingen voor veel professionals ligt, die in hun opleiding vaak vooral in de intra-professionele logica worden gevormd, en dan vaak ook nog eens op een overwegend impliciete wijze. De beperkingen van de genoemde interprofessionele benaderingen zijn mijns inziens overigens dat zij op hun beurt geen houvast bieden voor het ontwikkelen van een professie-specifieke identiteit. Beide invalshoeken vullen elkaar aan. Eenvoudig gezegd door middel van een concreet voorbeeld: professionele gezondheidszorg is zowel een intra-professionele gezondheidspraktijk als een interprofessionele zorgpraktijk.

Professionele politiek

De zorgethiek als overkoepelend kader voor professionaliteit op het derde niveau biedt ook een perspectief voor een professionele verhouding tot het neoliberalisme. Kenmerkend voor een professionele houding is mijns inziens dat zij altijd gelijktijdig kritisch

en constructief is. De kritische component wordt aangereikt in de voorgaande bepaling van de professie-overstijgende professionele verantwoordelijkheid: samen werken aan een duurzaam leefbare wereld, met het oog op goed samenleven. Deze gemeenschappelijke basis is het fundament voor een kritische benadering van het ethos van het neoliberalisme, dat ik in het voorgaande omschreven heb als: concurreren met elkaar, met het oog op eigenbelang en algemene welvaart. In de kritische dialoog vanuit zorg-ethische professionaliteit met het neoliberalisme levert dat drie centrale gespreksthema's op:

- tegenover concurrentie wordt samenwerking als vruchtbaar alternatief geplaatst,
- tegenover de focus op eigenbelang wordt het algemeen belang van humaan samenleven geplaatst, en
- tegenover toespitsing op algemene welvaart wordt meer in het algemeen een duurzaam leefbare wereld geplaatst.

Constructief kan deze dialoog wellicht worden wanneer we het neoliberalisme oprecht als een zorgpraktijk benaderen. Het neoliberalisme wordt gedreven door oprechte zorg, bijvoorbeeld voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën, het functioneren van de economie, de vrijheid en veiligheid van de samenleving. Toegegeven, de care van het neoliberalisme is in de beleidspraktijk misschien ook wel vooral de intensive care voor het spook van de zuivere markt dat weliswaar door de westerse wereld waart maar toch ook met veel kunst- en vliegwerk op de been moet worden gehouden, misschien ook wel bij gebrek aan beter. Hoe dan ook, wanneer we het neoliberalisme oprecht als zorgpraktijk benaderen, dan wordt het mogelijk een kritische en constructieve dialoog te entameren, een dialoog over de kwaliteit van de door neoliberalen geleverde zorg, over hun doelen en prioriteiten. Wanneer we daarbij teruggrijpen op de wortels van het neoliberalisme in de klassieke liberale agenda en de zorg om de samenleving centraal stellen, dan kan de focus op de klassieke economische praktijk

wellicht worden verbreed en verdiept met ecologische, existentiële en ethische dimensies. Professionele politiek is, kortom, politici aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor de samenleving en het samen leven, (De keerzijde zal zijn dat professionals door neoliberale politici zullen worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor de overheidsfinanciën, en zich daar ook op moeten laten aanspreken.) Succes is daarbij niet gegarandeerd, maar dat is een ontvullende werkelijkheid waar professionals vertrouwd mee zijn.

Literatuur

- Achterhuis, H. (2010). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Bavel, van B. (2018). *De onzichtbare hand: Hoe markteconomieën opkomen en neergaan*. Prometheus.
- Biebricher, Th. (2017). *Onvermoed en onvermijdelijk: De vele gezichten van het neoliberalisme*. Stichting Critical Ethics of Care en Valkhof Pers.
- Foucault, M. (2013). *De geboorte van de biopolitiek*. Amsterdam: Boom.
- Freidson, E. (2001). *Professionalism: The Third Logic*. Cambridge: Polity Press.
- Jonge, E. de (1995). *Ethiek voor maatschappelijk werkers: Een methodische aanpak van morele dilemma's*. Bussum: Coutinho.
- Jonge, E. de (2015). *Beelden van de professional: Inspiratiebronnen voor professionalisering*. Delft: Eburon.
- Kunneman, H. (2013). *Kleine waarden en grote waarden: Normatieve professionalisering als politiek perspectief*. Amsterdam: SWP/HUP.
- Laan, G. van der (1990). *Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk*. Utrecht: SWP.
- Mouffe, Ch. (2008). *Over het politieke*. Kampen/Kappelle: Klement/Pelckmans.
- Sandel, M. (2012). *Niet alles is te koop: De morele grenzen van marktwerking*. Ten Have.
- Tongeren, P. van (2003). *Deugdelijk leven: Een inleiding in de deugdethiek*. Nijmegen: SUN.
- Tronto, J.C. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an ethic of Care*. New York: Routledge.